

DÜNYA TARİHİNDE ASKERİ STRATEJİ

İngilizceden Çeviren: **Bestami S. Bilgiç**

JEREMY BLACK

ÖNSÖZ

Strateji, askeri araçlarla uygulanacak planların detayları değildir. Strateji, bir kurumun ya da bireyin ulaşmak istediği kuşatıcı bir vizyon ile birlikte bu vizyona ulaşmak için belirlenmiş olan amaçların tamamı demektir. Ayrıca ulusların, devletlerin, hükümdarların, seçkinlerin ve diğerlerinin kendi durumlarını şekillendirmek için kullandıkları yollardır. Bunun için ulusal ve uluslararası sistemler geliştirirler. Sonuçta güvenliklerini sağlar, çıkarlarını muhafaza eder ve genişletirler. Anahtar unsur ve kritik bağlam her seviyede yürütülen güç mücadelesidir. Hedef ve araçlar strateji için gerekli oldukları kadar stratejinin içindedirler de. Pratikte bu olgular, tahlil amaçlı olarak bunları birbirlerinden ayırma çabalarına rağmen, nadiren birbirlerinden ayırırlar. Ayrıca, güç değişik şekiller alır ve tekdüze değildir. Gücün kullanıldığı alanlar çeşitlidir. Bu durum, bütün güç tiplerinde olduğu gibi askeri gücün niteliği ve kullanılışı için de geçerlidir.

Strateji ve stratejik kültür değerlendirilirken, eğer sadece askeri strateji üzerinde duruluyorsa, devletlerin ya da devlet seçkinlerinin ve liderlerin güçlerini muhafaza etmek ve genişletmek için hem dışarı hem de içerisi ile ilgili gündemlerinin olduğunu akılda tutmak gerekmektedir. Zira devletler ve/veya devleti yönetenler dış ve iç gündemlerini hedeflerine daha rahat ulaşabilmek ve savaş yürütebilmek için oluşturmaktadırlar. İç ve dış gündem arasındaki ilişki önemlidir ve her ikisini de etkilemektedir. İç ve dış gündem birbirlerinden kolaylıkla ayrılamazlar.

Buna bağılı olarak stratejiyi (nasıl tanımlanmış olursa olsun) kimin yönlendirdiğı ve hangi sonuçlara ulaşmaya çalıştığı gibi ezelden beri sorulan sorular vardır. İkinci soru hem yeterliğin hem de başarının değerlendirilmesini etkilemektedir. Gerçekten de herhangi bir strateji karmaşık bağlamlara bağılıdır. Bu bağlamlar hem ülkesel hem uluslararası ve hem kısa hem de uzun vadelidirler. Ayrıca optimum boyutlara sahip değillerdir. Dahası, stratejiyi yönlendirenler ile stratejinin başarısını değerlendirenler her zaman aynı kişiler değillerdir. Karar-alıcıların başarı kıstaslarını belirleyenleri doğru şeyi iyi bir şekilde yaptıklarına ikna etmek zorunda olmaları karar-alıcılar için stratejiyi uygulamada en başta gelen sorunlardan biridir.

İktidardaki kişiler ve gruplar üzerinde yoğunlaşmak, ondokuzuncu yüzyılın sonlarından itibaren geliştirilen ve genelkurmaylar tarafından benimsenen askeri strateji kalıplarının neden rahatlıkla ya da makul bir şekilde tarihin büyük bir bölümünde ve hatta bugün bile geçerli olmadığını anlamaya yardımcı olur. Genelkurmaylar değil de insanlık tarihinin daha uzun önceki dönemlerindeki saray ve çevresi üzerinde durmak da bizi ironik olarak stratejinin sözcük olarak kullanımda olduğu ve kavram olarak geliştirildiğı son iki yüz elli yıllık zaman dilimini yeniden düşünmeye yönlendirmektedir. Özellikle son iki yüz elli yılda liderler kendilerinden önce devletleri yöneten saray erbabından çok da farklı olmayan bir tarzda hareket etmişlerdir.

Nitekim Napolyon, Hitler, Putin ve Trump yönetimlerinin karar-alma süreçlerindeki unsurları, 1643 ile 1715 yılları arasında Fransa'yı yönetmiş olan XIV. Louis zamanında görmek şaşırtıcı değildir. Liderlerin bilinçli bir şekilde geçmişle bir karşılaştırma (karşılaştırılan dönemler arasındaki zaman farkının uzun veya kısa olmasına bakılmaksızın) yaptıklarına dair birçok örnek verilebilir. Bunlardan biri 1922-1943 yılları arasında İtalya'yı yönetmiş olan faşist diktatör Benito Mussolini'dir. Mussolini devamlı surette kendisinden yaklaşık on dokuz asır önce yaşamış ve Roma İmparatorluğu'nu kurmuş olan Augustus Caesar'a atıf yaparak bir rezonans sağlamaya çalışmıştır. Bu devamlılık özellikle stratejik içerikten (bilhassa belirli askeri araçlar

söz konusu olduğunda) ziyade stratejik kültür ya da stratejik süreç üzerinde odaklanıldığında görülmektedir.

İçerideki ve dışarıdaki hedefleri kotarmak için şan, yani prestij arayışı, ve sonucunda elde edilen şöhretin kullanılmasının monarşik ya da monarşiye benzer sistemlerde ne dereceye kadar cazip ve önemli olduğu – bütün sistemlerde önemli olsa da – sorunsal ortada durmaktadır (monarşik ve monarşiye benzer sistemlerde şan ve prestij arayışı birçok açıdan bu sistemler için birincil stratejik amaçları, motivasyonu ve stratejinin derecesini sağlamaktadır). Stratejiye bu yaklaşım anlaşılır bir şekilde diakronik olarak, yani belirli bir zaman içinde gelişmektedir. Bununla beraber bu yaklaşım askeri tarih gibi bir konu için şaşırtıcı bulunabilir. Çünkü, askeri tarih ziyadesiyle teknolojik değişim ve bunun çok yakın bağlamının üzerinde odaklanmaktadır. Prestij ve şöhretin değerine yapılan bir vurgu, imaj ve rekabete yönelik psikolojik bir yaklaşımla bağlantılı olan bu değere dayalı bir kültürel işlevselcilik edinir. Prestij için yapılan bir rekabet, sürece dahil olan bütün güçleri arttırabilir. Ancak genelde bu rekabet diğer güçlere rağmen gerçekleşir, bu şekilde arzulanır ve tasdik edilir. Bu durum günümüze kadar devam etmiştir.

Stratejinin esasen politik olan doğasının bir parçası olan söylemsel olma özelliği de dikkati çekmelidir. Ayrıca, stratejinin ya da ittifakların değişkenliğinin ve tam tersine belirli planların değişmezliğinin de aynı şekilde üzerinde durulmalıdır. Belirli planların değişmezliği ve bu planların nasıl ortaya çıktıkları üzerine odaklanma stratejinin ve ittifakların değişkenliği meselesinin yeterince takdir edilmemesi sonucunu doğurabilir. Zaten planlar hızlı bir şekilde değişebilir. Bununla birlikte bu özelliklerin hiçbirisi, stratejinin bilimini yapmaya ve/veya rahatlıkla öğrenilebileceği iddia edilen ve öğretildiği takdirde puan, pozisyon ve kar sağlanmasına vesile olacak dersler geliştirmeye çalışanların ilgisini çekmeyebilir.

“Strateji” son zamanlarda çokça tartışılan bir kavramdır. Gerçekten de Batı’da bu tartışmayı ateşleyen ve üzerinde odaklanılması sonucunu doğuran stratejinin bir nevi yitik bir sanat olduğuna dair bir anlayış ve tekerrür eden iddialar vardır. Bu anlayış özellikle İn-

giltere’de ama ABD’de de yaşanan bir güven krizinin yansımasıdır. Bu güven krizi, 2000’li ve 2010’lu yıllarda Irak ve Afganistan’da Batılı güçlerin devamlı surette yaşadıkları yenilgiler ya da en azından ciddi zorluklar ile Batıların amaçları bağlamında bu yenilgiler ve zorluklarla ilintili sorunların sonucudur. Noksan ya da kusurlu strateji ve politika ile strateji karmaşası hakkındaki söylem ve bununla bağlantılı endişe 2010’lu yılların ortalarında ve sonlarında iyice artışa geçti. Bu spesifik olarak Suriye’ye ve aslında bütün Orta Doğu’ya yönelik Batı politikasıyla ilgili genel karışıklığa verilen bir tepkiydi. Avam Kamarası Dış İlişkiler Komitesi 2016 yılında “tutarlı bir Libya stratejisi geliştirememesi”nden bahsediyordu.¹ Tek tek her stratejiyle ilgili sorunlar bir yana, kısmen makul amaçları belirleme ve devam ettirme yeteneği kaybı söz konusudur. Bu da etkili strateji geliştirilememesine yol açar.

Strateji hakkındaki söylem ve endişe 2000’ler ve 2010’larda Batı’da politika ve stratejinin algılanması, amaçları ve uygulanmasının gidışı hakkında daha genel bir kaygıyı yansıtıyordu. Çin ve Rus yayılmacılığına verilen karmaşık ve büyük oranda başarısız yanıt bu endişenin bir veçhesiydi. Başkan Donald Trump’ın tutumu ve politikaları, özellikle çok-tarafılığa ve bu çok tarafılığın sağlayan NATO ve WTO (Dünya Ticaret Örgütü) dahil olmak üzere birçok kuruma karşı olan karşıtlığı hakkındaki endişe 2017 ve 2019 yılları arasında önemli bir konuydu. Daha önce Bill Clinton (1993–2001), George W. Bush (2001–2009) ve Barack Obama’nın (2009–2017) stratejik kavrayışları hakkında çok daha farklı ancak devam edip duran endişeler vardı. Dikkatler Başkan Trump’ın üzerinde olduğu için bu endişeler unutulmaya yüz tuttu.

Bu kaygı ve ona verilen yanıt bağlamında “strateji” terimi 2000’ler ve 2010’larda sıklıkla kullanıldı. Ancak bu kullanım her zaman aydınlatıcı bir şekilde gerçekleşmedi. Bu durumun kendisi bile stratejinin lügatçesi ve siyasetteki (hem politika-yapımı hem de siyasi rekabet anlamında) rolü hakkında öğretici bir değerlendirmedir. Her

1 House of Commons, Public Administration Select Committee: Evidence, 9 Eylül 2010, Ev 6, Q12; *The Times*, 5 Ocak 2019.

ikisinde de stratejinin kullanımı söylemsel ve siyasi amaçlara hizmet etti. Farklı şekillerde olsa da bu siyasi amaçlar strateji teriminin askeri çevreler ve akademik yorumcular tarafından kullanım şeklini etkiledi.

Yorumcuların özellikle bir tarafta Çin ve Rusya öbür tarafta da Batılı devletler olacak şekilde iki taraf arasındaki ve hatta Batılı devletlerin kendi aralarındaki birbiriyle çelişen hedeflerden kaynaklanan gerginlikler üzerinde ne mertebeye kadar odaklandıkları da stratejinin lügatçesi üzerinde öğretici bir değerlendirmeye imkan verecektir. Bu çelişkiler şimdiki ve ileride meydana gelebilecek ittifakların, işbirliği baskıları ve sorunlarından bağımsız olmayan amaçlar ve araçlar bağlamında doğuracağı taahhüt ve imkanların derecesini belirlemektedir. Uluslararası ortamı, bağımsız bir değişken olarak rolünü ve doğurabileceği sonuçları yeterince dikkate almadan askeri bir faaliyet olarak stratejinin anlatımını yapmanın kusurlu olacağı açıktır.

Geçmiş için durumun aynı olmaması için hiçbir sebep yoktur. Gerçekten de mevcut durum, geçmiş ile ilgili sorular ile düşünceler üretmek ve yönetmek için kullanılabilir ve bu şekilde stratejinin tarihi boyutu daha iyi değerlendirilebilir. Strateji ve jeopolitik gibi modern terimler sayesinde geçmişte ne olduğu hakkında bir yirmi birinci yüzyıl değerlendirmesi yapılabilir. Tarihdışı perspektiflerden kaçınıldığı sürece bu yaklaşım ümit verici ve gereklidir.

Ters taraftan bakıldığında, askeri tarih günümüz için geçmişten dersler çıkarmak için kullanılabilir. Bu şekilde bir kullanım askeriye içinde de makul olabilir.² Bununla beraber ders çıkarma süreci, bilhassa bu tarihi anlama ve ders çıkarma çabası, daha çok günümüze ait terimlerle yapılmaktadır ki yanıltıcı olabilir. Bu günümüz-merkezlilik, bazı çalışmaların farklı baskılarında kendisini göstermektedir.³

2 W. Murray ve R. H. Sinnreich (haz.), *The Past as Prologue: The Importance of History to the Military Profession* (Cambridge, 2006).

3 Soğuk Savaş'ın çalışması üzerindeki rolü hakkında bkz. A. Lambert, *The Crimean War: British Grand Strategy against Russia, 1853-56*, 2. Baskı (Farnham, 2011), Giriş. İlk baskı 1990 yılında yayınlandı.

Bu kitap bir girişle başlamaktadır. Daha sonra devletler, dönemler ve çatışmalar hakkında birçok vaka çalışması yer almaktadır. En sonda da bir sonuç bölümü bulunmaktadır. Vaka çalışmaları son altı yüzyıl boyunca gerçekleşen değişimler bağlamında ele alınmaktadır. Kitabın büyük kısmı bu vaka çalışmalarına ayrılmıştır. Bununla bağlantılı olarak stratejik kültür ve uygulaması ve özellikle strateji terimlerinin kullanımlarının ne kadar uygun olduğuna dair bir tartışma olacaktır. Vaka çalışmaları, stratejinin kapsamını göstermek ve temel meselelere özellikle stratejik kültürün değişen doğasına ve önemine dikkati çekmek amacıyla hizmet edecek olanlardan seçilmiştir.

Bu kitap, stratejinin gerçeği ve özellikle stratejik karar alma ile geçmiş, günümüz ve çok büyük ihtimalle gelecekteki uygulanışı hakkında bir çalışmadır. Bunun tersi olarak strateji hakkındaki mevcut çalışmaların çoğu Sun Tzu, Clausewitz ve Mahan gibi önde gelen düşünürlerin strateji hakkındaki düşünceleriyle ilgilenmektedir. Bu düşüncelerin çeşitli yönlerini ele alırken son dört yüzyıldaki ama özellikle de son iki yüzyıldaki önde gelen askeri şahsiyetlerin – bunlar arasında Napolyon ve Hitler gibi iktidari geçirenler yani kararlar alıp uygulayanlar özel bir yer tutmaktadır – stratejik uygulamaları üzerinde durmayı öneriyorum.

Stratejinin bir evrak değil de bir uygulama olduğunu bilmek çok ama çok önemlidir. Strateji, hangi ihtiyaçlara (“sonuçlar”) ulaşılacağı bağlamında anlaşılacağı gibi bunun nasıl yapılacağı (“yollar”) ve hangi kaynakların (“araçlar”) kullanılacağı olarak da düşünülebilir. Bu üç unsur hem içerik olarak hem de nasıl anlaşıldıkları noktasında birbirlerini etkilemektedir. Aynı zamanda, “strateji” “çok önemli birşey” ya da “arzu” ile eşanlamlı hale gelmiştir. Askeriye-odaklı tanımlar, savaşı sona erdirmek için muharebelerin yapılmasında ya da askeri araçların politikanın sonuçlarına ulaşılması için dağıtılması ve kullanılmasında olduğu gibi stratejinin gayriaskeri kullanımını ya da pratikte askeriye ve diğerleriyle ilgili olan politika ve stratejinin birleşmiş olması durumunu açıklamazlar.

Hem geçmişini hem de günümüzü inceleyen mevcut çalışmaların çoğu Batı üzerinde odaklanmaktadır. Öyle ki, Batılı yorumcular ve

Batı kamuoyu genel olarak Batılı olmayan rakiplerinin stratejik kabullerini ve değerlerini dolayısıyla da stratejilerini anlamakta başarısız olmaktadır. Bu asimetrinin askeri başarısının kültürel olarak değişen denklemlerini anlayamama bağlamında önemli sonuçları vardır. Can kayıplarına verilen tepki gibi. Bu sonuçlar yakın zamanda Irak ve Afganistan'daki krizlerde görüldü. Batı üzerinde odaklanmaktan ziyade meselenin Asya boyutuyla da ilgilenilmeli ve Çin, Hindistan ve Japonya pasif izleyiciler ya da kurbanlar olarak değerlendirilmemelidir. Bu üç devleti diğer stratejik muharrıklar karşısında önemli aktörler ya da o muharrıkların gücünün veçheleri olarak görmek lazımdır. Bu yüzden, örneğin, Hindistan 1762'den (Madras/Chennai'dan İspanya kontrolündeki Manila'ya gerçekleşen başarılı sefer) 1947'ye (bağımsızlık) kadar Britanya'nın Asya stratejisinin temel bir ögesi idi. Ek olarak, Japonya ABD'nin Doğu Asya stratejisinde önemli bir rol oynadı. Sadece 1941–1945 yılları arasında bir düşman değildi. Kore ve Vietnam savaşlarında görüldüğü üzere diğer zamanlarda ABD için hayati önemi haiz bir üs olmuştu. Hatta Çin'in günümüzde bir rakip olarak ortaya çıkmasında ve bunun sonucunda Doğu ve Güney Çin Denizi'ndeki karaların ve kaynakların kullanımı üzerinde çıkan gerginlikler sırasında Japonya yine ABD için önemli bir üs görevi görmektedir.

Batılı ve Batılı olmayan stratejiler arasında farklılıklar olduğu gibi önemli örtüşmeler de vardır. Böl-yönet kuralı her iki taraf için de anahtar emperyal bir stratejiydi. Bu belirgin bir şekilde Mısır'ın 1517'de Memlüklerden Türklerin kontrolüne geçmesinden sonra olduğu gibi yeni fethedilen topraklarda görülmekteydi. 1522 yılında Osmanlı valisi bir Memlük isyanını isyancıların müttefikleri arasında bulunan bazı Arap şeyhlerini satın alarak püskürttü.

Bu yüzden, göz önünde bulundurulması gereken alanlar savaş, uluslararası sistem, ülke içi siyaset ve bunlar arasındaki etkileşimdir. Arzu edilen zaferin ne tür bir zafer olacağı izlenen strateji için esastır. Strateji sadece askeri hedefler ve onlara ulaşmak için kullanılacak araçların formüle edilmesi süreci olarak görülmez. Ancak strateji ve onunla alakalı tartışmanın en birinci boyutu olan savaş hazırlığı ve

savaş yapma hakkında ülke içindeki ve uluslararası alandaki güçleri, çıkarları ve meseleleri kapsayan ve terimin popüler olarak kullanımını⁴ karşılayacak şekilde stratejiye “bütünsel” bir bakış anlamlı olacaktır. İç politika ve içeriye yönelik politikalar birlikte pragmatik stratejinin ayrılmaz parçalarıdır. Örneğin, içerideki şikayetleri gidermek dışarıda yürütülecek bir savaş için destek bulmayı kolaylaştırır. Bu yüzden, strateji tarihin hem bir parçası hem de neticesi olarak önemli bir boyutudur.

Hem uluslararası alanda hem de ülke içinde stratejiler menfaat koalisyonlarına cevap olarak ve onları yönlendirmek için ortaya çıkarlar. Bununla birlikte bu koalisyonların ülkesel boyutu askeri strateji hakkındaki çalışmaların büyük bir kısmında ihmal ediliyor ya da daha az değer görüyor gibi görünmektedir. Bu koalisyonların kurulmasını ve tekrar tekrar şekillenmesini belirleyen şartlar stratejilerin geliştirildiği, tartışıldığı ve yeniden şekillendirildiği süreçlerle alakalı olurlar. Gerçekten de bu tür koalisyonları devam ettirebilme, stratejik faaliyetin anahtar bir unsuru ve bu kitabın kendisine konu olarak aldığı ülkesel ve uluslararası politika ile savaş-yapma arasında merkezi bir bağlantı noktasıdır. Edward Luttwak, “stratejik eylem ... her zaman bütün bir kültürün ifadesidir” demiştir. Bu ayakları gayet sağlam bir şekilde yere basan bir iddiadır. Luttwak, Bizanslılarda “askeri stratejinin diplomasinin bir unsuru olduğunu” ve diplomasinin düşmanları birbirine kırdırma üzerine yoğunlaştığını belirtmiştir.⁵ Bu tür bir diplomasi daha geneldir ve strateji için çok mühim olan önem sırası belirlemenin hem sebebi hem de sonucudur. Daha genel olarak, askeri planlar ve hazırlıklar diplomasinin başarısız olmasına karşı bir nevi sigorta poliçesiydiler/poliçesidirler ve sadece bu bağlamda gerçekten önemli bir hale gelirler.⁶ Aynı zamanda tek tarafın

4 Örneğin bkz. Liam Fox, İngiltere’nin Uluslararası Ticaret’ten Sorumlu Devlet Bakanı, BBC Radyo 4 mülakatı, 23 Ekim 2018.

5 E. N. Luttwak, “The Byzantine Empire: From Attila to the 4th Crusade” içinde J. A. Olsen ve C. S. Gray (haz.), *The Practice of Strategy: From Alexander the Great to the Present* (Oxford, 2011), s.79.

6 T. G. Otte, “The Method in Which We Were Schooled by Experience”: British Strategy and a Continental Commitment before 1914” içinde

ya da her iki tarafın yaptığı bu tür plan ve hazırlıklar diplomasi başarısız olmasına neden olabilirler.

Hem uluslararası alanda hem de ülke içinde koalisyon kurmanın bağlamı ve süreci ile bunlarla ilişkili amaçların belirlenmesi statik değildir. Bu yüzden örneğin savaş, bünyesinde birden fazla etnik grup barındıran imparatorlukların birliğine özel bir tehdit haline gelmiştir. Özellikle yükselen milliyetçilik ya da proto-milliyetçilik bağlamında bu tehdit daha belirgindir.⁷ Stratejik evrimin dinamik karakteri amaç, güç, uygulama ve etkililikten oluşan stratejik denklemin kurucu parçaları arasındaki ilişkilerde gerçekleşen değişimleri içerir. Bu değişimler günümüze ışık tutmakta ve gelecek hakkında da fikir vermektedir. Gelecek hakkındaki fikir vermeler tahminden öte değildir ancak bu tahminlerin en azından bir kısmı bilhassa söylemsel iktidar mücadelesinin bir unsuru haline gelebilirler.

Burada kısaca belli hatları verilen analitik yaklaşım stratejinin son altı yüzyıldaki gelişimi düşünülerek geliştirildi. Strateji düşüncesinin ve pratiğinin terimin ortaya çıkmasından önce var olduklarını iddia ediyorum. Terim esas olarak ondokuzuncu ve yirminci yüzyıla aittir. Aslında modern terminoloji çok önemli bir önkoşul değildir. Örneğin, sivillerin kontrolü için “stratejik köy” programı Amerika Birleşik Devletleri’nin Vietnam Savaşı sırasında resmen kullanılmıştı. Ancak bu programın Vietnam Savaşı’ndan önce de kullanıldığını görmek mümkündür.⁸

Lügatçeden bağımsız olarak strateji düşüncesi ve pratiği daha sonra “stratejik kültür” olarak tasvir edilecek kavrama katkıda bulunmuştur. Her ne kadar kurumsal bir form içinde sabitlenmiş olmasa

---

K. Neilson ve G. Kennedy (haz.), *The British Way in Warfare: Power and International System, 1856-1956* (Farnham, 2010), s. 303.

7 N. Wouters ve L. van Ypersele (haz.), *Nations, Identities and the First World War: Shifting Loyalties to the Fatherland* (London, 2018).

8 F. Schumacher, “The Philippine-American War and the Birth of US Colonialism in Asia” içinde A. S. Thompson ve C. G. Frentzos (haz.), *The Routledge Handbook of American Military and Diplomatic History, 1865 to the Present* (New York, 2013), s.48; J. M. Carter, ““Shaky as All Hell”: The US and Nation Building in Southern Vietnam”, age., s.258.

da “stratejik kültür” bu kitap için çok önemli bir kavramdır. Askeri görevlerin “şekillendiği” bağlamı anlatmak için kullanılan stratejik kültür genel kabullerin, tavırların ve davranış kalıplarının belirli bir konjonktürün politika şartlarına bağımlı olmasından ziyade kuvvet politikasının bağımsız bir parçası olduğu düşüncesi üzerine inşa edilmiştir. Aynı zamanda bu ve diğer kavramların kullanılışı belirli tarihsel bağlamları irdelemek zorunda olmakta ve böylece siyasetin ve olasılığın önemli rollerine vurgu yapmaktadır.⁹ Gerçekten de stratejik kültür “büyük stratejik rekabetler” olarak sunulan olguların bir çehresi, sebebi ve sonucudur.¹⁰

Bu kitap geçmişteki önemli anlaşmazlıkları, günümüzün başlıca sorunlarını ve bazı büyük devletlerin stratejik gelişimini dinamik bir şekilde değerlendirerek yukarıda ifade edilen düşünceleri geliştirmeyi amaçlamaktadır. Dünya üzerindeki önemli farklılıklar göz önünde tutularak anlaşmazlıklar ve devletler, belirli bir çatışma ve devletlerarası ilişkiler (bu ikisi birbirlerinden farklı olmakla birlikte birbirleriyle alakalı olarak değerlendirilmektedir) dönemine aitmiş gibi ortaya konabilir. Ayrıca anlaşmazlıklar ve devletler, hanedanların, halkların, ülkelerin ve devletlerin kimlikleri ve belirli çıkarları gibi tek bir ülkeye ait olabilecek şartlar da göz önünde bulundurularak değerlendirilebilir.

Bu itibarla, bu kitap hem devletlerarası ilişkileri ve hem de devletlerarası ilişkilerin ne de askeri hedeflerin peşinden gitmenin ülke içindeki siyasetten bağımsız olmadığını anlamaya katkı verecektir. Dahası, çatışmalara ya da askere alma ve halkın seferber edilmesi gibi çatışma sırasında kullanılan araçlara yönelik tutumlar ülke içi durumdan ayrı düşünülemez.

Bu konu hakkında uzun yıllardır konuşma fırsatı buldum ve bunlardan çok faydalandım. Yakın zamanda konuşma yaptığım

9 P. C. Perdue, “Culture, History, and Imperial Chinese Strategy: Legacies of the Qing Conquests” içinde H. van de Ven (haz.), *Warfare in Chinese History* (Leiden, 2000), s.252-87.

10 J. Lacey (haz.), *Great Strategic Rivalries: From the Classical World to the Cold War* (New York, 2016).

yerler arasında New Orleans'taki National World War Two Müzesi, Paris'teki Ecole Militaire, Kopenhag'taki National Defence College, Washington'daki National Defense University, Tokyo'daki Diet binasında gerçekleştirilen bir RUSI toplantısı, Avam Kamarası ve Lordlar Kamarası Savunma Komiteleri'nin katılımıyla düzenlenen yemekli toplantı, Londra'daki Prince's Teaching Institute, Newport-Rhode Island'daki Naval War College, Londra'daki College for Defence Studies, Malvern Askeri Tarih Festivali, Marlborough College, Radley College, Oundle School, Stowe School ve Torquay Müzesi, New York ve Philadelphia'daki Foreign Policy Research Institute, Wilmington'daki World Affairs Council, New York Askeri Maslahat Sempozyumu ve D-Group bulunmaktadır. "Uzun onsekizinci yüzyıl" üzerine ve konu hakkındaki tarihyazımına dair kapsamlı değerlendirmelerim *Plotting Power: Strategy in the Eighteenth Century* (2017) kitabımda görülebilir.

Bu kitap çalışmam sırasında tavsiyelerinden faydalandığım Rodney Atwood, Pete Brown, John Buchanan, Jonathan Fennell, Chris Gill, John Gill, John Haldon, J. E. Lendon, Graham Loud ve John Peath'i zikretmeliyim. Stan Carpenter, David Graf, Eric Grove, Richard Harding, Gaynor Johnson, Peter Luff, Kevin McCranie, Thomas Otte, Kaushik Roy, Alaric Searle, Doug Stokes, Ulf Sundberg, Ken Swope ve isimleri saklı iki okuyucuya daha önceki bir metnin tamamı ya da bazı kısımları hakkındaki yorumlarından dolayı teşekkür ederim. Tabii ki mevcut hatalardan dolayı kendileri hiçbir şekilde sorumlu değildir. Heather McCallum çok destekleyici bir editör oldu. Halefi Robert Baldock'un da desteklerini belirtmeliyim. Bu kitabın ne kadar uzun bir zaman aldığı ve kendilerinin büyük sabır gösterdiklerinin farkındayım. Ayrıca, Yale University Press'ten Rachael Lonsdale, Marika Lysandrou ve Jonathan Wadman'a yardımlarından dolayı minnettarım. Waterloo savaş meydanında başlayan ve benim çok keyif aldığı arkadaşılığımızdan dolayı bu kitabı Steve Bodger'a ithaf etmekten büyük bir memnuniyet duyuyorum.

GİRİŞ

İKTİDAR MÜCADELESİ

TANIMLAR

Stratejiyi tanımlama ile ilgili temel ve süregelen sorunlar vardır. Tarihsel olarak strateji konusunda karar alanlar sürekli gelişen çok çeşitli unsuru göz önünde bulundurmakta ve bu unsurlardan etkilenmektedirler. Bu unsurlara kendilerinin stratejiyi bir kavram olarak ne kadar anladıkları da dâhildir. Karar alıcıları etkileyen tutarlı bir unsur kümesinin bulunmaması da stratejiyi kesin bir şekilde tanımlayabilmeyi zorlaştırmaktadır. Karar alıcıları daha ziyade ulusal ve uluslararası siyasetin gidişatı etkilemektedir. Ayrıca, diplomasi ve ekonomik baskı gibi askeri olmayan araçlar çok etkili olabilmektedir. Bununla beraber bunlar doğa ve etkileri itibariyle sabit değildirler. Stratejinin nasıl etkilendiği ve yapıldığını tahlil etmek çerçevesi belli bir tanıma ulaşılmadaki zorluğu açıklamaya yardımcı olmaktadır.

Bazen Clausewitz'e atıf yapılarak tanım ileri doğru sarılmaktadır. Ancak strateji hakkındaki bir tartışmanın küresel ölçekte yapılması gerektiği için belki de Clausewitz'in gölgesinde kalarak yazmamak daha iyidir. Geçmişe nazaran bugün bu şekilde yaklaşmak daha da mantıklı olmaktadır. Çünkü özellikle 1945 sonrasındaki gelişmelerin ışığında askeri meselelere ve askeri tarihe Batı-merkezli yaklaşımların

stratejiye küresel bağlamda yaklaşıldığında yetersiz kaldıkları söylenebilir.¹ Bunun yanında Clausewitz savaşın dinamik olduğunu ve zaman içinde karakterinin değiştiğini kabul etmektedir. Bu yüzden çalşması bir doktrin olarak kabul edilmemelidir.

Gerçekten de bir kuramcının stratejik kabulleri ne kadar soyut olursa olsun belirli bağlamlar için geçerlidir. Bu bağlamlar değişir ve böylece kuram daha çok ya da az ilgili hale gelir. Kuramcılar ayrıntılar üzerinden genelleme yapmaya çalışırlar. Ancak, kuramları istisnaya çok dayanıklı değilse ve “kanun” haline gelemiyorsa yaklaşımları özü itibariyle kusurludur. Strateji alanında böyle bir kuram çok olası değildir.

Tanım konusundaki sorunlar sadece 1) savaş ve onun tahlil edilmesine standart Batı-merkezli yaklaşımın problemlili doğasından 2) tarihin büyük kısmında strateji teriminin kullanılmamış olmasından (ki bu çok önemli bir meseledir) kaynaklanmamaktadır. Stratejinin diğer muhtemel sınıflandırmaları ve/veya tiplendirmeleri ile ilgili sorunlar da bulunmaktadır. 1920’lerden itibaren bazı yazarlar tarafından tercih edilen ve daha önceki dönemlere de uygulanan “büyük strateji” bunlardan birisidir.² Büyük strateji kavramı, büyük strateji olarak politika/planlama ile politika/planlamanın strateji içinde uygulanmasının kıyaslanmasına yol açmaktadır. Ancak, uygulamada olan ile genel olarak süreci ya da üst üste gelişi karşılaştırmak yararlı değildir. Bu iki kategorinin tanımsal olarak birbirinden farklı olduğunu söylemek ikisini farklı icra etmekten (ki genelde durum bu şekildedir) daha kolaydır.

Ayrıca, strateji anlayışının belli durumlara uygulanması normalde cazip bir kavram olan optimum strateji ile sorunun altını çizen so-

1 Bir örnek için bkz. A. J. Echevarria, *Military Strategy: A Very Short Introduction* (Oxford, 2017).

2 G. J. Bryan, *The Emergence of British Power in India, 1600-1784: A Grand Strategic Interpretation* (Woodbridge, Suffolk, 2013), s.321. “Büyük strateji” için ayrı bir tanım yapılması ve bir rol belirlenmesi sorunu hakkında bkz. P. D. Miller, “On Strategy, Grand and Mundane”, *Orbis*, 60 (2016), s.237-47.

rularda neden olmaktadır. Bundan başka durumun nezaketi, özellikle de aciliyeti, optimizasyonu her zaman kolay kılmamaktadır. 1967 yapımı James Bond filmi *Casino Royale*'deki şu muhavere bu duruma iyi bir örnektir. “Strateji nedir, efendim?”, diye sorulunca Bond şöyle cevap verir: “Bizi buradan hemen çıkar!” Bu tür durumlarda strateji, operasyon ve taktikler birlikte ve çok çabuk bir şekilde sürdürülür.

Wayne Lee, yazarların ve okurların sezgisel olarak strateji, operasyon ve taktik arasındaki farkı bildiklerini düşündüklerine dikkat çekmektedir. Ancak bu kavramlarla ilgili bir sürü tanım vardır. Lee’ye göre “strateji, kaynakların ve kuvvetlerin ulusal ölçekte kullanılabilmesi ve ulaşılması için operasyonların tasarlandığı kilit hedeflerin (toprak ya da diğerleri ile ilgili) belirlenmesine” denir. Operasyonlar, “sefer” olarak tanımlanmıştır.³ Sıklıkla kullanılan bir yaklaşımı benimseyerek Thomas Kane ve David Lonsdale stratejiyi “askeri kuvveti politika etkisine dönüştüren süreç” olarak açıklamaktadırlar.⁴

Daha genel olarak, stratejiye savaş amacı ve çoğunlukla belirli bir savaşın amacı için çatışma kullanımını anlatmak için başvurulur. Bir dereceye kadar strateji, belirli bir savaş yapma usulü ve bunun gerektirdiklerinin arayışı ve takibi içinde olmaktan ziyade siyasi uyumu sağlama ve devam ettirme kabiliyeti ve bu kabiliyeti askeri kapasiteye dönüştürme üzerinde odaklanmaktadır. Askeriye esas olarak stratejiye etki vermek için gerekli kuvveti sağlar. Aynı şekilde diplomasi de stratejinin uygulanmasında önemlidir. Stratejinin, güvenlik (milli güvenlik olsun ya da olmasın) teorileri ve uygulamaları bağlamında anlaşıldığı durumlar da vardır. Aynı zamanda bu yaygın yaklaşım krize mukabelede tarih, coğrafya ve söylem kalıp ve sorunlarını ve en iyi nasıl mukabelede bulunulacağı kararlaştırılırken tedarik, önceliklendirme, planlama ve ittifak sistemleri meselelerini intaç eden daha karmaşık bir hakikatin anlatısı olarak yeterli değildir.

3 W. E. Lee, *Waging War: Conflict, Culture, and Innovation in World History* (Oxford, 2016), s.407.

4 T. Kane ve D. Lonsdale, *Understanding Contemporary Strategy* (Abingdon, 2012), s.26.

Bununla beraber, Dean Acheson'un dile getirdiği gibi küçümseyici ve alaycı bir argüman da vardır: “bazen bir konuşma yapmak zorundasınızdır ve son birkaç ayda yaptıklarınıza bakarsınız, onları yazıya dökersiniz ve o sizin stratejinizdir.”⁵ Bu ifade stratejinin esas olarak olay-temelli bir pratiğin olay gerçekleşirken ya da gerçekleştikten sonra makulleştirme olduğunu iddia etmek için yeniden kavramsallaştırılabilir. Bir dereceye kadar durum kesinlikle böyledir. Bu yaklaşım çıkarımsal olmaktan ziyade sezgisel olan düşünce ve argümana dayanmakta ve stratejinin neden böyle bir makulleştirme olabileceğini açıklamaya yardımcı olmaktadır. Bu yaklaşım bu makulleştirmenin siyasi bir süreç olarak görülebmesinden dolayı stratejinin doğası itibariyle politik olduğu vurgusunu yapmaktadır. Aynı bir şekilde olay-temelli bir pratik ya da “beliren strateji” özellikle yıkıcı bir düşman stratejisinin keşfi esnasında daha esnek ihtimaller sunmaktadır.

Lee, Kane, Lonsdale ve diğer birçoklarının teklif ettiği yaklaşım, stratejinin belirgin askeri karakterine herhangi bir alternatifi önemsiz göstermektedir. Bu yüzden bu yaklaşım açık bir şekilde değerlendirilmelidir. Gerçekten de stratejinin fonksiyonu güç siyasetinde sonuçlar, araçlar ve yöntemler arasındaki ilişkiler olarak anlaşıldığı takdirde özellikle askeri değildir. Bundan ayrı olarak çatışma durumunda bile, uluslararası düzlemde hedeflerin ve araçların önceliklendirilmesi sadece askeriye değil dış politika yapısını da ilgilendirmektedir. Bu biçimsiz yapı, resmi kurumlar, istihbarat servisleri, özellikle dışişleri bakanlıkları ve hükümetin içindeki karar-alıcılardan müteşekkildir. Aynı zamanda ulusal ölçeğin neden stratejiyi incelerken her zaman kilit konumda olması gerektiği de belirli değildir. Çünkü zaman zaman alt-ulusal ya da ulus-üstü ölçekler de devreye girebilir. Ayrıca, alt-ulusal ve ulus-üstü ölçekler ulusal ölçekte karar alma mekanizmasının otonomisine zarar verecek etkiye sahip olabilirler.

“Strateji” teriminin İngilizce, Fransızca, Almanca, İtalyanca ve diğer dillerde kullanıldığına rastladığımız son iki yüzyıl boyunca ta-

5 Alıntı için bkzn. I. Popescu, *Emergent Strategy and Grand Strategy: How American Presidents Succeed in Foreign Policy* (Baltimore, MD, 2017), s.1.

nımlanması, kullanılması, uygulanması ve değeri hakkında farklılıklar ve tartışmalar olduğunu görmekteyiz. “Strateji” “stratejik değer” ve “stratejik görünüş” gibi ifadelerdeki kullanımının bize anlattığı gibi insan faaliyetinin tamamını içerecek şekilde anlaşılmaktadır.⁶ Bu yüzden 1991 yılında Patricia Crimmin “[İngiliz] Kanalı’nın stratejik öneminden” bahsediyordu. Böyle yaparak bu önemin çoklu niteliğine dikkati çekiyordu: “işgal tehdidi, savunma hattı, hapisshane duvarı, kaçış yolu”. Bu bağlamda “stratejik coğrafya” alakalı başka bir terimdir.⁷ Strateji ilintili ifadelerin ve özellikle “stratejik” kelimesi ile üretilen sıfat tamlamaların yirminci yüzyılın sonlarına doğru her alanda artan oranda karşımıza çıkmasıyla birlikte terminoloji etrafındaki tuzakların sayısı da artış göstermiştir.

Amaçlar, yöntemler ve sonuçların hepsi strateji tanımlamalarında ve ortaya çıkan tanımların uygulamalarında bir rol oynarlar. Aynı şekilde alışkanlık, temayül, kurumsal pratik ve şahsi tercihlerin de strateji tanımlarında etkisi vardır. Bu, çok değişik bir duruma yol açar. Gerçekten de bir dergi okuru aynı sayıda “Büyük Strateji” ve “Askeri Strateji” gibi kavramlara ve stratejik angajman ifadesine atıf yapıldığını görmesi sonucunda yaşadığı kafa karışıklığı için mazur görülebilir.⁸ Ayrıca, stratejinin farklı kullanımının yanı sıra başka terimlerle yanyana konularak da kullanıldığı durumlara şahit oluyoruz. 5 Aralık 2018 tarihli *The Times* gazetesinde Avrupa Birliği hakkındaki editoryal buna bir örnektir: “Karmaşık karar-alma süreçlerine sahip kurallara dayalı bir kurum olarak stratejik hareket etme kapasitesinden mahrumdur. Her hâlükârda stratejik hamle, verilen sözleri yerine getirme kapasitesini zorunlu kılar. Bu, zayıf hükümetlere

6 J. M. Dubik, *Just War Reconsidered: Strategy, Ethics, and Theory* (Lexington, KY, 2016).

7 P. Crimmin, “The Channel’s Strategic Significance: Invasion Threat, Line of Defence, Prison Wall, Escape Route”, *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century*, 2929 (1991), s. 67-70; L. White, “Strategic Geography and the Spanish Habsburg Monarchy’s Failure to Recover Portugal, 1640-1668”, *Journal of Military History*, 71 (2007), s.373-410.

8 A. J. Stravers, “Partisan Conflict over Grand Strategy in Eastern Europe, 2014-2017”, *Orbis*, 62 (2018), s.541-56; N. D. F. Allen, “Assessing a Decade of US Military Strategy in Africa”, age., s.655-69, alıntı s.657’de.

göre güçlü hükümetler için daha kolaydır.” Bu durumda, bağlam strateji yapımı sürecinin doğasının bir parçası olarak sunulmaktadır.

Ayrıca, strateji bir uygulamadan ziyade mesela bir yol olarak görülebilir.⁹ Gerçekten de analizde kesinlik arayışı içinde olanlar vardır. Aynı şekilde pratikte, faaliyet ve enerjinin üzerinde daha az yoğunlaşıldığına da rastlanmaktadır. Bu, basitçe bir plan olmasından ziyade büyük stratejik bir dürtü düşüncesini de içermektedir. Bazen bir plan bir dizi operasyonel ihtimallerin ya da taktiklerin bir arada tutturulmasından ibaret olabilir.

Mevcut tartışmanın büyük bir kısmı askeri meseleleri hiç dikkate almaz. Bu yüzden 2016 yılında Amazon.com’da “İş ve Para” başlığı altında strateji ifadesiyle ilgili 56.000’den fazla sonuç çıkmıştı. Gerçekten de işletme ve iktisat alanlarında strateji “moda sözcük” haline gelmiştir. ‘Yönetim’ ve ‘idare’ gibi terimlerle birlikte kullanılmaktadır. İş stratejisi, piyasada hangi ürünlerin satılmasından kalite ve çevrecilik gibi daha karmaşık ve çeşitli konulara kadar geniş bir kapsama sahiptir.

“Stratejik iletişim” diye de bir terim vardır. Bilgi işlemleri, propaganda ve halkla ilişkiler için kullanılmaktadır. 2016 yılında Muhafazakâr Avrupa-şüpheli milletvekili Steve Baker, Avrupa Birliği’nden ayrılma hakkında yapılan referandumu Robert Greene’nin 2006’da yayınlanan *The 33 Strategies of War* kitabının yardımıyla kazandıklarını bölümlenerek anlatmıştı.¹⁰ Bu kitap “savaş sırasındaki askeri prensiplerden... yola çıkarak” günlük hayat için bir rehber olarak hazırlanmıştır. Basit ve kolay, ama aynı zamanda çok-satan kitap taarruz ve savunma stratejileri adını verdiği stratejiler sunmaktadır. Greene’in daha önce yazdığı *The 48 Laws of Power* (1998) ve *The Art of Seduction* (2001) kitaplarının devamı niteliğindedir.

Askeri imgelerin ve stratejinin geniş çaplı kullanımına dair başka örnekler de vardır. 2018 yılında Facebook, ABD’deki ara seçimler sırasında yanlış bilgilendirme ile mücadele edebilmek için Silikon

9 Brian Collier’den Black’e, 23 Temmuz 2009, elektronik posta.

10 *The Economist*, 30 Kasım 2018, s.29.

Vadisi'ndeki genel merkezinde bir "savaş odası" kurdu. Aynı yılın Aralık ayında Britanya'da Polis Vakfı'nın müdürü ulusal bir emniyet kuvveti yerine yerel emniyet kuvvetleri sisteminden dolayı "sahtekârlığın suç listesinde üçüncü sırada olmasından ve bununla mücadele edebilmek için ulusal bir stratejinin bulunmamasından" şikâyet etti.¹¹

Stratejinin bir sıfat olarak tehlikeli bir sorunu halletme, ciddi tasarlama ve zor planlama süreçlerini betimleme için kullanılmasına yönelik bir eğilim bulunmaktadır. Bu duruma iyi bir örnek Başbakan David Cameron'un 2015 yılında nefret diliyle mücadele stratejisini belirlerken kullandığı ifadelerdir. Aynı bir örnek olarak Alan Downie'nin sıklıkla kullandığı "polemikçi strateji" ifadesi gösterilebilir.¹² 11 Ekim 2018'de Başkan Trump ABD-Meksika sınırına yığılan mültecilerin durumunu anlatmak için askeri terminolojiye başvurmuş ve bir "saldırı" olduğundan bahsetti. Sınırı "savunmak" için orduyu göndermekle tehdit etti.¹³ Sonrasında da orduyu gerçekten de gönderdi. Hâlbuki ne bir "saldırı" vardı ne de ordunun görevlendirilmesi gerekiyordu. Polemikçi strateji söylemsel stratejiyle üst üste gelmişti.

Bununla ilgili ancak farklı olarak "stratejik anlatılar" diye bir kavram vardır. Hem olumlu hem eleştireldir. Hem askeri hem de askeri olmayan alanları kapsamaktadır. 2000'li yıllarda Afganistan ve Irak'taki Anglo-Amerikan müdahaleleri sırasında terörizmle mücadeleyi ve istikrara kavuşturmayı da içeren siyaseti açıklamak için bir takım anlatılara başvurulmuştu.

Strateji, anlaşılır bir şekilde genel olarak askeri tarihçiler tarafından savaş-kazanma bağlamında tartışılır. Ancak bu stratejinin askeri bir faaliyet olarak işlevselleştirilmesidir. Pratikte, askeri ya da askeri olmayan strateji ya da savaş ile ilgili olan ya da olmayan strateji hem çıkarları tanımlama, sorunları anlama ve hedefleri belirleme süreci hem de bütün bu sürecin bir ürünüdür. Bu ikisinin hemen birbirin-

11 *The Times*, 3 Aralık 2018.

12 J. A. Downie, "Polemical Strategy and Swift's *The Conduct of the Allies*", *Prose Studies*, 4 (1981), s.134-45.

13 *Wall Street Journal*, 19 Ekim 2018.

den ayrı tutulması kavramsal olarak cazip olabilir. Ancak ortaya çıkan etkileşimleri karşılamaz. Ayrıca, süreç sırasında siyasetin belirginliği apolitik milli bir strateji kavramını mantıksız kılmakta ve girdilerden ziyade çıktılar üzerinde durulmasını teşvik etmektedir. Ancak strateji, askeri araçlarla amaçların uygulandığı planların detayları değildir. Bunlar stratejinin operasyonel parçalarıdır.

Çeşitlilik, stratejiyi anlamak için önemli bir unsurdur. Devletten devlete farklılık gösterir ve zaman içinde değişime uğrar. Amerikalı Mackubin Owens 2014 yılında şu tespiti yapmıştır: “Strateji, kuvvet kullanarak ya da kuvvet kullanma tehdidi ile ulusal çıkarlara erişmek ve milli politikanın hedeflerini gerçekleştirmek için belirlenir. Strateji dinamiktir. Onu etkileyen unsurlar değiştikçe kendisi de değişir.”¹⁴ Bu dinamizm stratejinin tanımını ve kullanımını açık bir şekilde genişletir.

STRATEJİK KÜLTÜR

Tanım, uygulama ve etki üzerindeki farklılıklar ilgili kavramlara özellikle de strateji kültür ile ilgili olanlara kadar uzanmaktadır.¹⁵ Tartışmalı bir ifade olmakla birlikte stratejik kültür, bazı açılardan aynı anlama gelen strateji ve devlet idaresi terimlerine yaklaşırken bir bağlam sağlamaktadır.¹⁶ Bu, strateji ile alakalı bir kelime hazinesi ya da kurumsal kültür ve pratiğin bulunmadığı durumlarda özellikle geçerlidir. Stratejik kültür askeri görevlerin “şekillendiği” bağlamı anlatmak için kullanılır. Bu kavram, Amerikan RAND Şirketi için Jack Snyder tarafından 1977 yılında Sovyet stratejik düşünceleri

14 M. T. Owens, “Editor’s Corner”, *Orbis*, 58 (2014), s. 162.

15 L. Sondhaus, *Strategic Culture and Ways of War* (London, 2006); S. Poore, “What is the Context? A Reply to the Gray-Johnston Debate on Strategic Culture”, *Review of International Studies*, 29 (2003), s.279-84; D. P. Adamsky, *American Strategic Culture and the US Revolution in Military Affairs* (Oslo, 2008).

16 S. W. Khan, *Haunted by Chaos: China’s Grand Strategy from Mao Zedong to Xi Jinping* (Cambridge, MA, 2018), s.251; A. M. Tabatabai, *No Conquest, No Defeat: Iran’s National Security Strategy* (London, 2019).